

Visoko obrazovanje: Izazovi i perspektive u moderno doba

Husein Nanić

Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta

E-mail: husein.nanic@hea.gov.ba

Sažetak: Visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini, kao i u Europi suočava se sa brojnim izazovima kao što su: poboljšanje kvaliteta i usklađivanje poučavanja i učenja sa širim društvenim potrebama te potrebama tržišta rada, prilagodavanje globalizaciji i povećanju broja studenata i institucija visokog obrazovanja u cijelom svijetu, povećanje i širenje pružanja visokog obrazovanja upotrebom novih tehnologija kao što su mrežni kursevi te virtuelno ili mješovito učenje. Autor daje osvrt na trenutno stanje visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini, poteškoćama kroz koje prolaze željene reforme, koje mijenjaju ustaljene načine rada i mogu obezbjediti visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini napredak i preduslov su za što brži pristup Evropskoj uniji. Najviše pažnje u radu će biti posvećeno promovisanju europskih principa visokog obrazovanja, te o potrebnoj podršci, koju treba pružiti visokoškolskim ustanovama da budu kreativnije, inovativnije, da razviju kritičko razmišljanje i da stvaraju odgovorne diplomante. Evropska budućnost visokog obrazovanja u BiH nije samo cilj, to je i obaveza koja uključuje zajedničko djelovanje i sinergijski nastup visokoškolskih ustanova, akademske zajednice, resornih ministarstava i Agencije za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta.

Ključne riječi: visoko obrazovanje, osiguranje kvaliteta, euroatlantske integracije, ugovor o stabilizaciji i pridruživanju, ESG standardi, akreditacija, agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta

UVOD

Savremeno visoko obrazovanje je složeno i živo, te u širokom spletu izazova utiče i na političke, geopolitičke, privredne i društvene promjene, ima glavnu ulogu u društvenom preobražaju i razvoju i najvažnija vrijednost je u tome da služi opštem dobru. Sistem visokog obrazovanja dužan je djelovati na rekonstrukciji društva u svrhu smanjenja siromaštva, omogućavanja globalne jednakosti, međunarodnog prava, ostvarenja ljudskih prava, interkulturalnog razumijevanja, izgradnje mira i sl.

Očekivanja društva od akademske zajednice velika su, zahtjevna i legitimna. Sposobnost visokoškolskih ustanova da na njih odgovore dovoljno ambiciozno i odgovorno, ali jednako toliko, ako ne i više, sposobnost političke elite i državne vlasti da takva očekivanja podupiru politički i materijalno govori o sposobnosti Bosne i Hercegovine da ide u korak sa europskom praksom. Od obrazovanja se očekuje da bude kvalitetno i moderno, da edukuje fleksibilnu obrazovanu radnu snagu, sposobnu za kreativnu primjenu vještina, postupaka i znanja. Postalo je neophodno kontinuirano sticanje novih znanja i vještina da bi se zadržala trenutna pozicija ili otvorile nove uzbudljive profesionalne mogućnosti za svakog pojedinca. Organizacije i pojedinci koji su trenutno na najboljim pozicijama su oni koji su stekli kompetencije i stručnost kroz shvatanje da je ključ tog uspeha u kontinuiranom učenju.

Pravni okvir

Prema Okvirnom zakonu o visokom obrazovanju Bosne i Hercegovine visoko obrazovanje je djelatnost od posebnog interesa za Bosnu i Hercegovinu i njegovi ciljevi su :

- ustanovljavati, razvijati, štititi i prenositi znanje i sposobnosti kroz nastavu i naučnoistraživački rad i time doprinosti razvoju sposobnosti pojedinaca i društva, i pružiti mogućnost građanima da, u skladu s propisima, uživaju korist visokog obrazovanja cijeli život.

U smislu ovog zakona, termin "visoko obrazovanje" znači obrazovanje nakon srednje škole koje vodi do međunarodno priznatog stepena visokog obrazovanja.

Pravo na obrazovanje kao jedno od temeljnih ljudskih prava definirano je u brojnim međunarodnim dokumentima u kojima se navodi kako svaki pojedinac ima pravo na pristup obrazovanju na osnovi načela jednakosti i nediskriminacije i to na svim razinama. Pravo na obrazovanje podrazumijeva:

- besplatno i obvezno osnovno obrazovanje,
- svima dostupno srednje obrazovanje,
- svima dostupno visoko obrazovanje na temelju sposobnosti.

Okvirni zakon ustanovljava osnovne principe i standarde za sticanje visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini, u skladu s relevantnim odredbama Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda i njenih protokola, Preporukom Komiteta ministara Vijeća Evrope o priznavanju i ocjeni kvaliteta privatnih visokoškolskih ustanova, Preporukom o pristupu visokom obrazovanju i Preporukom o istraživačkom zadatku univerziteta i drugim relevantnim principima meunarodno priznatih pravnih instrumenata čija je država ugovornica i Bosna i Hercegovina, te u skladu s Konvencijom Vijeća Evrope/UNESCO-a o priznavanju kvalifikacija u visokom obrazovanju u evropskoj regiji.

Prema Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju između evropske zajednice i država članica, s jedne strane i Bosne i Hercegovine, s druge strane, strane će saradivati s ciljem podizanja nivoa općeg obrazovanja, kao i stručnog obrazovanja i obuke u Bosni i Hercegovini, kao i politike prema mladima i rada omladine, uključujući i neformalno obrazovanje. Prioritet za sisteme visokog obrazovanja bit će da postignu ciljeve Bolonjske deklaracije u okviru međuvladinog Bolonjskog procesa. Strane će, također, saradivati kako bi se osiguralo da pristup svim nivoima obrazovanja i obuke u Bosni i Hercegovini bude bez ikakve diskriminacije na osnovu spola, boje kože, etničkog porijekla ili vjere. Za Bosnu i Hercegovinu prioritet treba da bude poštivanje obaveza preuzetih u okviru relevantnih međunarodnih konvencija koje se odnose na ova pitanja. Odgovarajući programi i instrumenti Zajednice doprinjet će usavršavanju struktura i aktivnosti vezanih za obrazovanje i obuku u Bosni i Hercegovini.

Ako se vratimo, skoro 10 godina unazad, možemo utvrditi da su reforme visokog obrazovanja i izgradnja novih institucionalnih kapaciteta u visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini omogućene usvajanjem Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u BiH (2007) nakon višegodišnjih rasprava i političkih kompromisa. Okvirni zakon je temeljni reformski akt za visoko obrazovanje u BiH. Ovaj zakon je uspostavio Agenciju za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta u Bosni i Hercegovini (HEA) i Centar za informisanje i priznavanje dokumenata (CIP), koje su započele s radom krajem 2008. godine. Ministarstvu civilnih poslova je dodjeljena uloga koordinacije rada ministarstva kantona, entiteta i Distrikta Brčko, a također regulisan je i rad Rektorske Konferencije BiH. Harmonizacija sektora visokog obrazovanja u BiH i njegovo usaglašavanje s ovim sektorom u drugim evropskim državama trebala je biti naša prva ulaznica za Evropu. Okvirni zakon je potvrdio ustavnu nadležnosti u visokom obrazovanju Republike Srpske, 10 kantona u Federaciji BiH i Brčko Distriktu.

Bolonjski proces i ESG standardi

Kada se sagledaju tokovi i pravci razvoja obrazovanja tokom poslednje dekade prošloga veka, jasno je da je sistem visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini kao i u Europi bio suočen sa velikim pritiskom globalizacije i razvoja novih tehnologija, koje su neosporno rezultirale velikim promenama u ovoj oblasti. Suočeni sa ovim promenama, veliki broj

visokoškolskih institucija u Evropi je insistirao da se uvedu jasni i precizni kriterijumi za akreditaciju studijskih programa, kao i kontrolu kvaliteta obrazovanja. Bolonjski proces predstavlja najznačajniju i najsveobihvatniju reformu visokog obrazovanja u Evropi. Krajnji cilj ovog procesa je bio uspostavljanje evropskog prostora visokog obrazovanja koji omogućava neometanu mobilnost akademskih radnika i studenata, te objektivno priznavanje novih kvalifikacija. Bolonjski proces je imao za cilj dostizanje odgovarajućih standarda u strukturi visokoškolskih diploma i osiguranje da diploma stečena u jednoj evropskoj zemlji bude priznata i u nekoj drugoj zemlji, te da kao takva predstavlja potvrdu vrijednosti studenta koji je posjeduje.

Bosna i Hercegovina zvanično je potpisala Bolonjsku deklaraciju 19.9.2003. godine na ministarskoj konferenciji u Berlinu. Kroz bolonjski proces razvijeni su jedinstveni standardi i smjernice za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju. Ministri zemalja potpisinica Bolonjskog procesa pozvali su ENQA-u (Evropsku mrežu za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju) da „preko svojih članica, u saradnji sa EUA, EURASHE i ESIB-om, razrade usaglašen set standarda, procedura i smjernica za garanciju kvaliteta“, te da „ispitaju načine osiguravanja adekvatnog sistema analize unutar struke u svrhu osiguranja kvaliteta, i/ili tijela ili agencija za akreditaciju. Kao rezultat toga procesa nastao je dokument Standardi i smjernice za osiguranje kvaliteta u Evropskom području visokog obrazovanja (ESG) koji je usvojen na ministarskoj konferenciji u Bergenu, a koji se u svim državama potpisnicama Bolonjske deklaracije uzima kao okvir za gradnju nacionalnih standarda.

ESG je podijeljen u tri poglavlja. Prvi dio ESG-a su Evropski standardi i smjernice za interno osiguranje kvaliteta u visokoškolskim ustanovama daje 7 standarda uz kojih su razvijene smjernice, koje konkretiziraju standard, te daju primjere dobre prakse. U ovome poglavlju se polazi od pretpostavke da su visokoškolske ustanove najodgovornije za kvalitetu obrazovanja koje pružaju i da je na njima najveća odgovornost dokazivanja kredibiliteta visokog obratovanja koje nude.

Standardi za vanjsko osiguranje kvalitete poznati kao ESG 2 određuju način eksterne evaluacije unutrašnjeg sistema kvalitete, modelom od četiri koraka: samoevaluacijskim izvještajem koje provodi sama visokoškolska ustanova, posjetu visokoškolskoj ustanovi koje obavlja neovisna komisija eksperata (peer-review), izradu eksternog izvještaja i njegovo javno objavljivanje u kojem se daje ocjena ispunjenosti standarda i preporuke za unaprijeđenje kvaliteta, te naknadne aktivnosti koje poduzima visokoškolska ustanova u skladu s preporukama za unaprijeđenje kvaliteta iz eksternog izvještaja. ESG 2 ima osam standarda.

ESG 3 su standardi za rad agencija za eksterno osiguranje kvalitete. ESG 3 ima 8 standarda. Agencije, kao ključni nositelji eksternog osiguranja kvalitete (ESG 2) moraju također, razvijati vlastiti sistem kvaliteta, te moraju dokazati da rade neovisno od političkih vlasti i visokoškolskih ustanova.

Provođenje sistema eksternog osiguranja kvaliteta od strane nezavisnih i nepristrasnih agencija za osiguranje kvaliteta i naknadna eksterna provjera ispunjenosti ESG standarda za agencije je preduslov za članstvo nacionalnih agencija u ENQA-i. Osim pristupanja punopravnom članstvu u ENQA-i, što predstavlja profesionalni kredibilitet rada agencije i profesionalnu potvrdu ispunjenosti europskih standarda i smjernica, europski ministri obrazovanja su na Konferenciji u Londonu (2007.) utemeljili i Europski registar za osiguranje kvaliteta (EQAR) kao formalnu europsku instituciju koji izlistavanjem agencija daje službenu potvrdu ispunjenosti europskih standarda i smjernica. Tako da agencije, u dodatku na punopravno članstvo u ENQA-i, moraju podnijeti i izvještaj o evaluaciji prilikom podnošenja zahtjeva za izlistavanjem u EQAR-u.

U skladu sa navedenim, članstvo u ENQA i izlistavanje u EQAR-u su u oba slučaja potvrda da agencije ispunjavaju ESG standarde, što se potvrđuje kroz provedenu eksternu evaluaciju agencija. Punopravno članstvo nacionalnih agencija u ENQA i izlistavanje u Evropskom registru predstavlja i formalnu potvrdu ravnopravne participacije u evropskom prostoru visokog obrazovanja kao i evropsko priznavanje diploma, koje izdaju akreditovane visokoškolske ustanove.

Realizirajući svoje obaveze iz Bolonjskog procesa, Vijeće ministara Bosne i Hercegovine je usvojilo Standarde i smjernice za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju u BiH, koje su u cijelosti usaglašene sa ESG-om, te je, kako je ranije navedeno, uspostavljena Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta.

Visoko obrazovanje - problemi i perspektive

Visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini kao i u Evropi suočava se sa brojnim izazovima kao što su: potrebom za poboljšanje kvaliteta i usklađivanje poučavanja i učenja sa širim društvenim potrebama te potrebama tržišta rada, prilagođavanje globalizaciji i povećanju broja studenata i institucija visokog obrazovanja u cijelom svijetu, povećanje i širenje pružanja visokog obrazovanja upotrebom novih tehnologija kao što su masovni otvoreni mrežni tečajevi te virtualno ili mješovito učenje. Poseban izazov za visoko obrazovanje kod nas i u Evropi predstavlja ekonomska kriza, gdje visoko obrazovanje vrlo često zauzima centralno mjesto u političkim diskusijama. S jedne strane, čini se da postoji dogovor da visoko obrazovanje treba da bude ključni faktor u pronalaženju načina za izlazak iz krize, stvaranjem stabilne i konkurentne privrede koja će biti u stanju bolje apsorbiraju moguće buduće ekonomske padove. Potrebno je svu pažnju usmjeriti na pružanje podrške visokoškolskim ustanovama da budu kreativnije, inovativnije, da razviju kritičko razmišljanje i da stvaraju odgovorne diplomante.

Kada je 2010. godine osnovan Evropski prostor visokog obrazovanja (EHEA) bilo je vidljivo da je Bolonjski proces donio temeljnu i dramatičnu promjenu u strukturi visokog obrazovanja u Evropi. Razvoj vanjskog osiguranja kvalitete u visokom obrazovanju jedna je

od najznačajnijih karakteristika prošloga desetljeća. Ipak, budući da je visoko obrazovanje u Evropi dinamično i razvija se u uvjetima brzih promjena, novi su izazovi neizbježni. Posebice kombinacija sve većeg pristupa visokom obrazovanju, koji je danas na najvišim razinama u historiji, provedba reformi sustava i stagnacija javnog financiranja stvaraju ogroman pritisak na sektor visokog obrazovanja.

Evropska unija je u svojoj novoj strategiji do 2020. godine, "Europa 2020", kao jedan od glavnih ciljeva postavila povećanje nivoa obrazovanosti u Evropi. To planira postići kroz sprečavanje ranog napuštanja obrazovanja te kroz aktivno povećanje udjela generacije, koja ima završeno visoko obrazovanje (s trenutnih 31% na barem 40% do 2020. godine), te se navodi da obrazovanje može trajno dati najveći doprinos razvoju društva, kako ima jak, pozitivan i univerzalan utjecaj na privredni rast, kako veće obrazovanje dovodi do manje nezaposlenosti, te kako će obrazovanje u sprezi s informacijsko-komunikacijskom tehnologijom postati najvažniji faktor prosperiteta društva.

Osiguranje kvaliteta

Institucije visokog obrazovanja odgovorne su za kvalitetu koju nude. Osiguranje kvaliteta ima neograničene mogućnosti podržavanja institucija u ostvarivanju njihovih ciljeva. Osiguranje kvaliteta koje je prilagođeno viziji i prioritetima svake institucije visokog obrazovanja potaknut će veću različitost i specijalizaciju institucija visokog obrazovanja i promicat će veću saradnju s sudionicim kao i odgovornost prema njima, sistemski ugrađujući postignute rezultate u strateško odlučivanje, s naglaskom na trajni napredak.

Jedno je od značajnih pitanja, koje se javlja u ustanovama visokog obrazovanja, pitanje garancije kvalitete. Kvaliteta visokog obrazovanja predstavlja srž stvaranja Evropskog prostora visokog obrazovanja. Ustanove u sustavu visokog obrazovanja dužne su osigurati kvalitetu na institucionalnoj, nacionalnoj i europskoj razini. Svaka je pojedina ustanova odgovorna za primjenu načela institucionalne autonomije, kao i za osiguravanje kvalitete visokog obrazovanja, što je dobar preduslov za stvarnu pouzdanost akademskog sustava u okviru pojedinih zemalja.

Kao značajna komponenta obrazovanja, koja u najvećoj mjeri treba da odgovori zahtjevima savremenosti i aktuelnosti, nameće se pojam kvaliteta. Kvalitet je pojam kojem se teži u svim aspektima života i rada i svakako predstavlja imperativ kojem treba da usmerimo naše djelovanje. Osiguranje kvaliteta nije novi pojam u visokom obrazovanju, jer je uvijek imao značajno mjesto u akademskoj tradiciji i identitetu, međutim, globalne promjene i rastuća konkurencija nametnula je nužnost uspostavljanja institucionalnih mehanizama sa ciljem kontinuiranog osiguranja i podizanje kvaliteta visokoškolskih ustanova. Osiguranje kvaliteta igra značajnu ulogu u uspostavi zajedničkih sistema u akademskim planovima i programima. Kvalitet je dinamična kategorija, koja se mijenja tokom ljudskog života, mijenja se od jedne generacije do druge, ali nesumljivo je da je kvalitet „spiritus movens“, pokretač

razvoja i napretka, kako na globalnom tako i na pojedinačnom, ljudskom nivou. U članu 11. Svjetske deklaracije o visokom obrazovanju za 21. vijek, a koji se odnosi na važnost osiguranja kvaliteta u visokom obrazovanju, usvojeno je da je jedan od najvažnijih mehanizama ili metoda za osiguranje kvaliteta upravo proces akreditacije.

Posebni naponi se trebaju uložiti u shvatanje značaja visokog obrazovanja, daljnjem poboljšanju i razvoju istraživanja. Napori usmjereni na strukturalne promene i poboljšanje kvaliteta visokog obrazovanja najviše treba da su usmereni na aktivizaciju studenata, koje treba ohrabrivati da izraze svoje mišljenje i stavove o aktuelnim problemima, da učestvuju u dijalozima i argumentovanim raspravama.

U implementaciji Bolonjskog procesa, Bosna i Hercegovina je u proteklom periodu uradila veliki posao, ali je pred njom i dalje dug i intenzivan period učenja. Reformski procesi trebaju poboljšati razumjevanje i atraktivnost domaćih visokoškolskih ustanova, podstaći mobilnost studenata i nastavnika, te doprinjeti da se osposobe studenti da zauzmu svoje mjesto kao građani i zaposlenici u svijetu 21-og vijeka.

Cilj Evrope je formiranje društva zasnovanog na znanju i obrazovanju, što znači da je obezbeđenje kvaliteta visokog obrazovanja, ali i naučnog rada esencijalno. Ovo pitanje se do sada nalazilo uglavnom na marginama teorijskih proučavanja, empirijskih istraživanja i praktičnih ostvarenja. U suštini, kvalitet visokog obrazovanja determinisan je kvalitetom studijskog programa, kvalitetom nastavno-naučnog procesa, kvalitetom ostvarenosti ishoda učenja ili kompetencijom koju stiču kadrovi koji završe studijske programe.

Ukupan proces osiguranja kvaliteta u BiH na osnovu Okvirnog zakona može se ostvariti samo kao rezultat sinhronizovanih i hronološki vezanih akcija i postupaka svih učesnika u procesu. Visokoškolske ustanove trebaju da provedu samoevaluaciju i pripreme samoevaluacijske izvještaje koji će služiti kao osnova za provođenje vanjske evaluacije. Vanjsku evaluaciju i ocjenu ispunjenosti kriterija za akreditaciju provode komisija stručnjaka (domaći i strani stručnjaci predstavnici akademske zajednice, stručnjaci predstavnici privrede i prakse i predstavnici studenata), koje na prijedlog nadležnih ministrastava formira Agencija koja izdaje preporuku o akreditaciji nadležnim obrazovnim vlastima koji izdaju rješenje o akreditaciji. Dakle, komunikacija između resornih ministrastava, Agencije, visokoškolskih ustanova i komisija stručnjaka mora biti na zadovoljavajućem nivou, uz puno saradnju svih učesnika u postupku.

Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta predstavlja ključnu instituciju na nacionalnom nivou za provođenje reformskih procesa u visokom obrazovanju Bosne i Hercegovine. Nezavisnost i nepristrasnost Agencije u eksternoj ocjeni univerziteta i studijskih programa u BiH se osigurava transparentnim procedurama angažovanja eksternih stručnjaka za akreditaciju i primjenom principa iz Standarda i smjernica za osiguranje kvaliteta u Evropskom prostoru visokog obrazovanja u eksternoj evaluaciji.

Agencija je od svog osnivanja pa do danas u izvršavanju zakonskih nadležnosti u razvoju visokog obrazovanja i osiguranju kvaliteta donjela dokumente, koji predstavljaju zakonski okvir za provođenje procesa akreditacije. U oblasti akreditacije Agencija je usvojila kriterije za akreditaciju visokoškolskih ustanova u BiH, koji su potpuno u skladu sa prvim poglavljem Europskih standarada i smjernica za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju. Također, usvojen je i dokument „Norme kojima se utvrđuju minimalni standardi u oblasti visokog obrazovanja“, usvojeni su kriteriji za akreditaciju studijskih programa u BiH, te vodi Državni registar akreditovanih visokoškolskih ustanova. Trenutno u Bosni i Hercegovini u skladu sa članom 10. Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini, egzistira 44 visokoškolskih ustanova i to: 26 univerziteta i 18 visokih škola.

Prema vrsti vlasništva u BiH funkcioniše 34 privatnih visokoškolskih ustanova, od toga 18 univerziteta i 16 visokih škola i 10 javnih visokoškolskih ustanova: 8 univerziteta i 2 visoke škole. Prema teritorijalnoj nadležnosti, u RS postoji 21 visokoškolska ustanova, od toga 9 univerziteta i 12 visokih škola. U Federaciji BiH, u 6 kantona, dozvolu za rad ima 20 visokoškolska ustanova: 15 univerziteta i 5 visokih škola. Posavska županija, Zapadnohercegovačka županija, Bosansko-podrinjski kanton Goražde i Herceg-bosanska županija Livno nemaju visokoškolskih ustanova. U Brčko distiktu djeluju 2 univerziteta i jedna visoka škola.

Iako se kasnilo u provođenju aktivnosti vanjskog osiguranja kvaliteta, zbog kompleksnosti državnog ustrojstva i neujednačenosti propisa u BiH, te njihove neusaglašenosti sa Okvirnim zakonom ipak proces akreditacije VŠU u BiH je uspješno započeo i trenutno je pet visokoškolskih ustanova upisano u Državni registar akreditovanih visokoškolskih ustanova, dok se sedam visokoškolskih ustanova nalazi u različitim fazama postupka akreditacije.

ZAKLJUČAK

Europska budućnost visokog obrazovanja u BiH nije samo cilj, to je i obaveza koja uključuje zajedničko djelovanje i sinergiski nastup visokoškolskih ustanova, nadležnih obrazovnih vlasti i Agencije.

LITERATURA

1. Anonimus: Bolonjska deklaracija (1999), Deklaracija Budimpešta-Beč (2010), i komjunikey ministarskih konferencija iz: Praga (2001), Berlina (2003), Bergena (2005), Londona (2007), Leuvena/Louvain-la-Neuvea (2009).
2. Fejzić N. i Ćurković B.: Kvaliteta u visokom obrazovanju-različiti koncepti, europski model i primjena u Bosni i Hercegovini, 7. Naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem "Kvalitet 2011", Neum, 2011.

3. Gajić, O., Budić, S., Lungulov, B.: "Jedinstvo u različitosti" kao evropska dimenzija visokog obrazovanja, U: Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji, Istraživanje i razvoj, Vol.5, Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 133-146, 2009.
4. Izvješće komisije europskom parlamentu, vijeću, europskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija, Izvješće o napretku u osiguranju kvalitete u visokom obrazovanju, Brisel.
5. Muhamedbegovic B., Bašić H., Šahinović R., Mogućnosti unapređenja procesa eksterne evaluacije visokoškolskih ustanova u Bosni i Hercegovini, stručni rad.
6. Odluka o normama kojima se obezbjeđuju minimalni standardi u području visokog obrazovanja u BiH, http://www.hea.gov.ba/Dokumenti/dokumenti_agencije/?id=3065
7. Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini, <http://www.hea.gov.ba/Dokumenti/Zakoni-propisi/?id=105>
8. Ristić, G.: Procedure za samovrednovanje i ocjenjivanje kvaliteta visokoškolskih ustanova, XIII Trendovi razvoja: "Akreditacija bolonjskih studija", Kopaonik, 05 -08. 2007.
9. Standardi i smjernice za osiguranje kvaliteta u Europskom prostoru visokog obrazovanja (ENQA, EUA, EURASHE, ESU), Konferencija europskih ministara, Bergen, 2005.
10. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između evropskih zajednica i njihovih država članica, s jedne strane i Bosne i Hercegovine, s druge strane. http://www.dei.gov.ba/bih_i_eu/ssp/doc/default.aspx?id=743&langTag=bs-BA
11. Tanović L., Problemi akreditacije institucija visokog obrazovanja, stručni rad.

Husein Nanić